

Michael Vester

Hvad Goethe er for borgeren, er solidariteten for arbejderne

I tresserne repræsenterede det Nye Venstre, der opstod blandt folk, der var skuffede over de gamle kommunistiske og socialdemokratiske partier, en retning, der gav mange impulser til en universel renæssance for socialistisk tænkning. Ganske vist kun *tænkning*, fordi der praktisk talt ikke havde eksisteret nogen massebevægelser under den kolde krig og under det rustningsøkonomiske opsving. Men alligevel *universel*, for så vidt som man via Marx, Lenin, Lukacs, Korsch, Luxemburg, den spanske anarkosyndikalisme osv. begyndte at søge efter en uortodoks, men alligevel uforvredet teori om kapitalisme og socialisme; desuden fordi man via Freud, Reich, Frankfurterskolen, eksistentialismen og nyere ansatser inden for de progressive, borgerlige socialvidenskaber forsøgte teoretisk at tage fat om problemet om en ikke rationalistisk indskrænket begrundelse af individuel og kollektiv subjektivitet – et problem, der notorisk er blevet forsømt i den traditionelle marxisme. (Disse momenter af en totalsamfundsmæssig teori, som det i sin tid endnu var muligt at integrere, fandt ikke nogen varig bærer i den masse-protestbevægelse, der opstod efter 1965; tværtimod faldt den fra hinanden med denne bevægelse, opløste sig igen i sine oprindelige dele).

Et hovedproblem for det Nye Venstre, der var ved at opstå, var de arbejdende massers apati. De ville vide, hvorfor de, der ifølge deres 'objektive' situation skulle være dem, der bragte forandringerne, bevidsthedsmæssigt stod på tilpasningens side. Det britiske New Left ydede et vigtigt bidrag til denne diskussion med sine undersøgelser af arbejderkulturen. Dermed satte de overhovedet spørgsmålstegn ved det borgerlige kulturbegreb.

Kultur som livssammenhæng

Imod den borgerlige indskrænkning af kulturbegrebet til kun at orientere sig mod frembringelsen af „værker” – en indskrænkning, der jo samtidig er forudsætning for påstanden om arbejderklassens angivelige „kulturløshed” – insisterer de britiske forskere på et omfattende, livsrelateret kulturbegreb. For at klargøre og anskueliggøre deres standpunkt og problemstillinger på eksemplarisk vis, vil jeg citere en længere passage fra Raymond Williams' *Culture and Society* (Harmondsworth 1963, s. 312–315):

„Imidlertid er kultur ikke blot et grundlag af intellektuelt og kunstnerisk arbejde; kultur er også en hel livsmåde *a whole way of life*, og det er væsentligt. Den grundlæggende forskel mellem borgerlig kultur og arbejderklassekultur ligger kun i anden række på det intellektuelle og kunstneriske arbejdes område, og selv her er det kompliceret [...] på grund af de fælles elementer, der beror på et fælles sprog. Hovedforskellen skal søges i hele livsmåden, og her må vi til gengæld ikke indskrænke os til sådanne kendetegn som bolig, tøj og typer af fritidsbeskæftigelse. Den industrielle produktionsmåde tenderer til at producere uniformitet på disse områder, mens den væsentlige forskel ligger på et andet niveau. Det afgørende adskillelseskriterium i engelsk liv efter den industrielle revolution er ikke sproget, ikke tøjet, ikke fritiden – fordi disse rent faktisk tenderer mod uniformitet. Den afgørende forskel går mellem alternative forestillinger om sociale relationers natur.

„Borgerlig“ er et rammende begreb, fordi det betegner den form for social relation, som vi plejer at kalde individualisme: dvs. samfundet betragtes som et neutralt område, hvor det er hvert individs naturlige ret frit at forfølge sin egen udvikling og sin egen fordel. [...]

Den reformerende borgerlige modifikation af denne opfattelse af samfundet er ideen om tjenesten [...]. Men både denne idé og den individualistiske idé kan skarpt adskilles fra den idé, som vi korrekt associerer med arbejderklassen: en idé, der – hvad enten den kaldes kommunisme, socialisme eller kooperativitet – hverken opfatter samfundet som neutralt eller beskyttende, men

som et nyttigt instrument [positive means] for alle former for udvikling, undtagen den individuelle. Udvikling og fordel fortolkes ikke individuelt, men kollektivt. Fremskaffelsen af livsfornødenheder er kollektiv og gensidig, både hvad produktionen og distributionen angår. Forbedring er ikke at få lejlighed til at undslippe sin egen klasse eller gøre karriere, men at alle kommer alment og kontrolleret fremad. Menneskets ejendom bliver i enhver henseende betragtet som kollektiv, og friheden til at få tilgang til den er en ret, der følger af at være menneske; under alle omstændigheder eksisterer en sådan tilgang – hvilken form den end har – enten kollektivt eller slet ikke. Ikke individet, men hele samfundet skal bevæge sig fremad. [...]

Vi kan nu se, hvad der korrekt forstås ved arbejderklassekultur. Det er ikke proletarisk kunst eller rådhus eller en særlig sprogbrug, det er derimod den grundlæggende kollektive idé og de institutioner, holdninger, tænkemåder og intentioner, der følger af denne. Betragter man vores kultur som helhed, er der en beständig vekselvirkning mellem disse livsmåder og et område, der kan beskrives som fælles grundlag for begge. Arbejderklassen har ikke frembragt nogen kultur i snævrere forstand siden den industrielle revolution. Det er vigtigt at erkende, at den kultur, den har frembragt, er den kollektive, demokratiske institution, hvadenten det nu er i fagforeningerne, i kooperativbevægelsen eller i et politisk parti. I det stadium, som arbejderklassekulturen har gennemløbet indtil nu, er den først og fremmest samfundsmæssig (for så vidt som den har skabt institutioner) og i mindre grad individuel (især intellektuelt eller kunstnerisk arbejde). Når det ses i sammenhæng, kan det betragtes som et bemærkelsesværdigt produktivt produkt.“

Williams konfronterer her først de sociale lags forskellige sociokulturelle værdimønstre: De borgerlige lags individualistisk-konkurrencerelaterede værdiorientering sættes i kontrast til arbejdernes solidariske livsmåde, der sigter på fællesskab. Samtidig forlægger han synsvinklen fra den sekundære, „høje“ kultur til den primære kultur. Dette betyder desuden, at man vender sig fra et først og fremmest kunst- og litteraturvidenskabeligt orienteret kulturbegreb til en socialvidenskabelig forståelse af kultur. Noget i retning af: *Hvad Goethe er for borgeren, er solidariteten*

for arbejderent!

Imidlertid stiller Williams sig også det spørgsmål, om det, hvad arbejderkulturen angår, drejede sig om uddøende rester af fortiden eller forvarsler om fremtiden. Dette problem har han taget op i sine skrifter *The Long Revolution* og *Communications*. Andre af New Left's tilhængere udforskede arbejderkulturen empirisk – som Edward Thompson (oprindelig solidarisk arbejderkultur i det 19. århundrede), Michael Young (naboskabsrelationer mellem arbejdere i dag) og Richard Hoggart (arbejderkultur under kommunikationsindustriens dominans). Uden her at gå nærmere ind på disse meget frugtbare arbejder og på den årelange fortsatte diskussion i *New Left Review*, vil jeg alligevel henvise til aktualiteten af de problemstillinger, som man har beskæftiget sig med dér, og lige så til den metodologiske forskel, der er mellem denne historisk-total-samfundsmæssige empiri og den gængse borgerlige kultur- og lokalsamfundssociologi.

Det viser sig allerede, når man ser på den tematiske rækkefølge af de nævnte undersøgelser, at der ikke kan være tale om en afsondret proletarisk kultur, der er forblevet intakt, men nok om at mange af dennes momenter på modsigelsesfyldt vis fortsat har været virksomme blandet med det herskende systems. Oskar Negt og Alexander Kluge har i deres bog *Offentlighed og Erfaring* (GMT, 1974) sammendraget nogle vigtige erkendelser om det yngste stadium i denne historiske proces; oparbejdelsen af disse erkendelser står nu tilbage. F.eks. finder jeg deres redegørelser om „lejr“-ideologien i arbejderbevægelsen før facismen og om den nuværende kulturindustri's modsigelsesfyldte tilegnelse af de kommunikative tænke- og følepotenser vigtige.

Der ligger nu et muligt diskussionsperspektiv i at skelne forskellige historiske udviklingsfaser i denne modsigelsesfyldt forløbende proces. I den sammenhæng har Bernd Rabe ydet et vigtigt empirisk og teoretisk bidrag i sin afhandling *Zur Soziologie zweier Abteilungen der SPD i einem Arbeiterwohnbezirk*, afsluttet 1975. Han har nærmet synsvinklen til den antydede forskningsretning, der formidler mellem subjektiv biografi, kollektive erfaringer og objektiv politisk-social proces, idet han undersøgte tre generationer af aktive socialdemokrater i arbejderkvarteret Hannover-Linden. I den ældste generation genfandt

han den „lejrmentalitet“, som allerede Negt og Kluge har beskrevet, den mentalitet, der kendetegnede det klassiske socialdemokrati op til 1920'erne: en proletarisk subkultur, der var socialt omfattende, der var intakt og kollektivt orienteret, politisk, men passiv og afhængig af lederskab. I den midterste generation dominerede de, „antiideologiske pragmatikere“, som var kommet til denne holdning på grund af, at lejrerfaringen havde vist sig ikke at slå til, og på grund af de politisk-sociale katastrofer under nationalsocialismen; en Helmut-Schmidt-generation med deres individualistiske, antitotalitære, pluralistiske og socialharmoniserende fabrikant-ideologi. Den tredje, den unge generations udvikling er endnu uafsluttet; Bernd Rabe betegner den med forbehold som den *kritiske 'velstands'-generation* og skelner desuden mellem to delgenerationer, noget i retning af yngre og yngste. Denne generations fælles erfaring har indtil nu været den kapitalistiske prosperitet, men alligevel ikke integrationen i denne samfundsorden. De „yngste“ er hovedsagelig præget af kulturindustrielle erfaringer og håbet om at undslippe den proletariske eksistensnød ved social opstigning via uddannelse. De synes beredte til i lige grad at sætte spørgsmålstejn ved de forældede normer, hvad den personlige moral angår, som hvad politisk anskuelse angår, omend de endnu ikke tydeligt kan fuldbyrde skridtet fra at kritisere det antisolidariske og repressive til at virkeliggøre en solidarisering. Mens de „yngste“ – hidtil – ikke har været ganske fri for utopistiske og eskapistiske momenter, er de „yngre“ ikke så tilbøjelige til flugt fra eksistensen som industriarbejder eller fra den sociale konflikt – som de vover sig ud i kollektivt på virksomheden og andre steder. – Især for denne unge generation er den uværende økonomiske krise et vigtigt indsnit, der fremkalder nye erfaringer og realitetsvurderinger.

Ikke kun de empiriske resultater af denne nye undersøgelse peger på, at de heroiske forventninger, som de venstreintellektuelle fra mellemlagene altid har været hurtige til at rette mod proletariatet, *må* blive frusterede. (Det har Bertolt Brecht sagt os meget om). Desuden skal man tænke på, at vi hos de tre beskrevne generationer af aktive socialdemokrater immervæk kan finde sammenhængende samfundsbilleder, der først på den måde overhovedet er tilgængelige for en ideologikritik – lige

som man vel kan forvente det blandt aktive kristelige demokratiske arbejdere, blandt aktive fagforeningsfolk og aktive kommunister. Men hvordan skal man begribe de delgrupper af arbejder- og underklassen, hvis samfundsbilleder og tidsperspektiver er mindre udmøntede? Også dette er der undersøgelser om og ansatser til, men der mangler en differentieret, typologisk inddelt fremstilling af det nuværende fænomen arbejderklasse. En sådan fremstilling ville imidlertid være nødvendig, hvis man skulle nå til en pålidelig vurdering af de historiske muligheder. Over for disse vanskeligheder, den nuværende krise på venstrefløjen og højrefløjens offensiv i vores land kan man ikke opretholde en naiv tese om *den solidariske kulturs tilbagevenden*. Når venstrefløjen og først og fremmest den afhængigt arbejdende klasse selv falder fra hinanden i ikke uvigtige dele, der ligger i konkurrence med hinanden, kan alternativet også være et tilbagefald til barbariet. Den nuværende sociale og økonomiske krise er ganske vist i første omgang en provokation på det politiske og ideologiske niveau, der også kan føre nye progressive læreprocesser med sig. Krisen er som en *konfrontation*, der ved siden af de apatiserede og demoraliserede hovedstrømninger også fremkalder modstrømninger på venstrefløjen, der peger i retning af en ny politisering af mere modstandsdygtig sammensætning, der til syvende og sidst også kan udløse lignende strømninger i bredere afhængige lag. Først i sådanne konfrontationer har det hidtil vist sig, at arbejderklassens solidariske kultur også indeholder muligheden af en alternativ samfundsorden, som den et stykke ad vejen er blevet virkeliggjort i den socialistiske arbejderbevægelse. Selv om en sådan bevægelse i nogle kapitalistiske lande kun består i beskedne rester eller nyansatser, så kan man dog fastholde Williams' grundtanke, at den solidariske arbejderkultur på en måde kan være det uarticulerede udgangsmateriale for en organisation og samfundsteori, der lidt efter lidt vokser frem af sociale og politiske erfaringer, for udviklingen af sociale bevægelser er ikke nogen automatisk naturproces, den kender mange nederlag og tilbageslag.

Dimensioner i udviklingen af arbejderkultur

I begrielsen af disse problemer står den socialistiske teori endnu i et dilemma. Marx, Engels o.a. prioriterede bestemte problemstillinger i og med deres „Udvikling af socialismen fra utopi til videnskab“ og forsømte dermed – nødvendigvis – andre, efterlod altså lige som teoretiske „huller“, hvor intelligente borgerlige videnskabsmænd så kunne udarbejde vigtige fremskridt: således f.eks. i psykoanalysen og også i industri- og virksomhedssociologien. De er den socialistiske videnskabs realitet lige så overlegne, som de er den socialistiske videnskabs krav underlegne. Problemet ligger hovedsagelig i, at den proletariske kulturs samlede realitet reduceres til særlige momenter – også i ellers meget gode undersøgelser: f.eks. til sproglig elaboration og *teoretisk* bevidsthed, der i sammenligning med idealistiske borgerlige eller socialistiske teoretikers forventninger sjældent svarer til det idealtypisk rigtige billede af en klassekæmper, i sammenligning med det historisk virkeligt nødvendige derimod tit er mere end de ser ud til. For så vidt kan vi lære meget af teorierne om arbejderbevidsthed, hvis vi forholder os kritisk til denne absolutering af delsandheder.

Imidlertid forudsætter en sådan kritisk reception af delsandheder samtidig deres historiske relativering, en i det mindste foreløbig konception af den samlede udvikling, af totalitet. Denne kritiske relativering af ellers fortjenstfulde, borgerlige teorifremskridt ser ud til at være meningsfuld i mindst tre retninger: (1) hvad den politiske dimension angår; (2) hvad produktionsmådens historiske dimension angår; (3) hvad den dimension angår, der går på de hidtidige udviklingsfaser i den proletariske kultur og organisation.

Den politiske dimension ligger i, at man ikke simpelt hen „videnskabeligt kan konstatere“ de lagspecifikke socialisations-, sprog-, holdnings- og bevidsthedsformer, men at disse virkelig kan bringes i bevægelse. Når disse dispositioner nemlig „står fast“ i den form, de forefindes i, berøves de deres historiske fremtidsmuligheder. De såkaldte nederste lags sociokulturelle værdisystemer er tit ret affirmative når man betragter deres fremtrædelsesformer: ordentlige, upolitiske osv. I deres politiske betydning må de imidlertid ikke uden videre udfoldes som

konserverne indstillinger. Tværtimod er talrige konservative holdningsmønstre realitetsadækvate betingelser for at overleve økonomisk og politisk i repressive situationer, en forsvarsfacade i nødstid, der kan brydes op i perioder med forandring. At den fremtrædelsesform, som arbejderholdningen har, ikke må sættes lig dens politiske betydning, har Ursula Jaerisch givet godt belæg for i sin undersøgelse *Sind Arbeiter autoritär?* (Frankfurt/EVA 1975). Mens autoritære momenter nemlig har psykisk uundværlige stabiliseringsfunktioner for autoritære karakterer i mellemlaget, er de hos arbejderne oftere middel til at klare reelt begrundede angster. Mens den ene f.eks. afviser fremmedarbejderne som nogen, der bryder normerne, gør den anden det af reel angst for at miste sin arbejdsplads. Mens en neurotisk angst er udslaggivende for den ene, er det for den anden mere realangst, der følgelig også kan forsvinde, når virkeligheden forandrer sig, f.eks. når der opstår kriser i de herskende forhold, eller når de beherskede solidariserer sig. Når arbejdere overtager „autoritære“ ideologifragmenter – i øvrigt for det meste ufuldstændigt –, så sker dette også sjældnere af politiske grunde og oftere på grund af disse ytringers sprogteknik, der ligger tæt op ad den restringerede kode og de imperativistiske momenter i det „offentlige sprog“, der er særegent for de fleste arbejdere (i Basil Bernsteins o.a. betydning). Differentierede udsagn fremkalder derimod tit afværgemekanismer hos arbejdere – allerede på grund af, at de ligger tæt op ad mellemlagssproget, den „elaborerede kode“. Endelig hænger en del af tilsyneladende autoritære arbejderindstillinger sammen med, at arbejdere er mistroiske over for mellemlagenes formelt-demokratiske rollemønstre – f.eks. forkærligheden for at harmonisere og undgå konflikter ved et rationaliserende ræsonnement.

Adskillelsen af socio-kulturelle værdisystemers væsen og fremtrædelsesform er blot én af de nødvendige differentieringer. Der findes jo ikke kun de nævnte „formelt-autoritære“ arbejdere, men et større antal af forskellige politiske og upolitiske karaktertyper, hvis dynamiske muligheder ligeledes kan undersøges nærmere – psykoanalytisk og sociologisk. Og disse personlighedstyper skal på sin side igen ikke blot klassificeres individualpsykologisk, men som medlemmer af delgrupper af den afhængige klasse, der alt efter deres politiske socialisation

hver for sig har specifikke økonomiske, sociokulturelle og politiske erfaringer til fælles. – Den afhængige klasse er i første omgang snarest en *heterogen* social størrelse – både hvad dens „objektive“ *situation* og dens „subjektive“ *mentalitet* angår. Men den kan kun emancipere sig, hvis dens dele slutter sig føderativt sammen. Hvor vidt den virkeliggør sine muligheder for at foretage politiserende og solidariserende læreprocesser, afhænger af de erfaringer, hvor den kan erkende en fælles afhængighed, en fælles modstander og nødvendigheden af at være fælles om at sætte sig til modværge, men også af de positive erfaringer med at gøre det. I den hidtidige kapitalistiske historie har disse erfaringer, hvad den „objektive“ side angår, i første række været den historiske konfrontation med økonomiske kriser, sociale omvæltninger og politisk repression. På den „subjektive“ side har det været erfaringer med kulturelle medier, politiske sammenslutninger og egen kamppraksis, der kunne hjælpe den afhængige klasse med at tyde og organisere sin udvikling.

Netop her viser det sig, at man ikke kan begribe klasselæreprocesser ved at gå ud fra idealbilledet af den rationelle klassebevidsthed eller fra en udialektisk topolsmodel med ledelse (parti) og masse (klasse), der ofte kun er udtryk for en borgerlig massepsykologi skjult under en marxistisk kappe. Klasselæreprocesser skal tværtimod begribes ud fra empiriske udviklingsskridt, der går forud for en udviklet teoretisk bevidsthed. Der er tre væsentlige sådanne udviklingsskridt her. De individuelle udviklingers udgangspunkt er de forskellige karakterstrukturer, der erhverves i den tidlige barndom (som den kritiske psykoanalyse har undersøgt dem). På dette grundlag bygges erhvervelsen af socio-kulturelle værdimønstre i grupperne af jævnaldrende børn, arbejdskolleger osv.; dette er de kriterier, som virkeligheden erfares og tydes med, og som handlinger koordineres med (som det undersøges i nyere, ikke altid kritiske udviklinger af socialpsykologien, gruppesociologien og Parsons, Smelsers og andres strukturelt-funktionelle analyse). Eksempler på sådanne kriterier i arbejderkulturen er solidaritets- og „fairness“-normerne, vurderingen af præstation og livsnydelse, postulaterne om „anstændighed“ og personlig „pålidelighed“, grænsen for, at det bliver nødvendigt at sætte sig til modværge mod krav, og grænsen for, at det bliver udsigtsløst. Samtidig erhverver børn og unge bestemte

sprog-, tænke- og føleevner lagsspecifikt. (Bernsteins og andres sociolingvistik har undersøgt dette). Det tredje niveau, hvor de tidligere erhvervede psykiske strukturer, vurderingskriterier og færdigheder i første række bliver politisk virksomme og anvendes, betrædes der, hvor unge og voksne indtræder i lønarbejdsforholdet, og hvor de på ny kan udvide deres perspektiver, ja, eventuelt blive fagligt eller politisk aktive. I den sammenhæng har især den fænomenologiske skole bragt vigtige erkendelser frem: Popitz/Bahrtdt, Merleau-Ponty, G. Haupt og deres efterfølgere efterviste, hvordan medlemmerne af den afhængige klasse strukturerer deres sociale rum (f.eks. efter: ovenover og nedenunder, for os og mod os osv.), og af og til også udvikler tidsperspektiver for personlige eller endda samfundsmæssige forandringer.

De videnskabelige retninger, der undersøger disse tre „førteoretiske“ niveauer i de samfundsmæssige holdninger, er som regel bornerte på to led. For det første indskrænker de sig mere eller mindre til delområder af samfundet som lag, gruppe, familie, individ osv.; for det andet er de metodologisk ukritiske eller fastlagt i forhold til borgerlige samfundsformationer. Deres fortrin er, at de inden for rammerne af deres utilstrækkeligheder ikke er gået til undersøgelsen af de nye sociale realiteter uden sociologisk fantasi. Jeg er derfor sikker på, at disse teorier kan tilordnes en kritisk totalsamfundsmæssig teori, hvis de bliver drejet i kritisk retning. I den sammenhæng er der især kommet en vigtig hjælp fra den ideologikritiske refleksions tradition, som Frankfurterskolen videreudviklede socialvidenskaberne i.

På grundlag af det foregående er det blevet tydeligt, at jeg ikke anser det for hverken empirisk eller teoretisk holdbart at arbejde med en autonom verdenshistorisk dynamik af ideologiske og socio-kulturelle „faktorer“. I sidste instans (!) er det de givne historisk specifikke produktionsmåder, der „bestemmer“ eller bedre: formidler karakteren af de erfaringer, som menneskene gør på deres arbejdspladser og som konsumenter, deres klasse- og lagstilhørsforhold, deres sociale holdning og følgelig også den primære socialisation og karakterdannelsen. Begreber som økonomisk „bestemmelse“, „determination“, „afledning“ osv. stammer fra en quasi-naturvidenskabelig scientivering af marxismen (og lignende tendenser i psykoanalysen); de blokerer til

dels også for, at man kan uddifferentiere formidligninstanser, usamtidigheder og modsigelsesdialektik. Den sidste instans er ikke den eneste! Jeg vil derfor gerne fremhæve især tre aspekter. For det første har de menneskelige individer og grupper psykiske og sociale egenlovmæssigheder, ifølge hvilke der dannes dynamikker, instanser og karakteristiske udviklingsfaser i psyken og i gruppen. Disse er ganske vist også præget af de givne historiske samfundsformationer, men kan dog ikke fuldstændig opløses i disse, for så vidt som de også indeholder biologisk-naturlige og mere almene artshistoriske grunddispositioner (f.eks. i relation til produktionsenheden familie). Det hører i øvrigt også med i denne forbindelse, at menneskenes psyko- og gruppedynamiske instanser tit forhindrer dem i rationelt at erkende (såkaldt „genspejle“) realiteten og stå fast på deres interesser, idet de f.eks. støtter sig til fordomme og ideologier eller identificerer sig med deres undertrykkelse. Det andet vigtige aspekt er, at karakterstrukturer og gruppenormer, som man én gang har erhvervet sig, hidtil i reglen er blevet siddende livet igennem og også har påvirket børnene i et ikke ringe omfang. „I sidste instans“ var det ganske vist sådan, at de bud og betingelser, som den materielle opretholdelse af livet indebar, historisk var stærkest og fortrængte „overhænget“ af gamle mønstre. Således frembragte industrikapitalismen i det 19. århundrede f.eks. arbejds- og livsbetingelser, der i vidt omfang fik de førkapitalistiske mønstre til at miste deres funktion, hvad angår at bidrage til at tyde og klare virkeligheden. Det, der først og fremmest blev trængt tilbage, var ledeværdierne solidaritet, livsnydelse, uregelmæssig tidsinddeling og den endnu ikke opdeltede familie- og arbejdsfære, men samtidig også mindre humane strukturer, der var patriarkalske og antioplysende, byggede på standsforskelle og vilkårlig magtudøvelse. Det, der blev dominerende, var værdierne konkurrence, askese, disciplin osv. – ganske vist på forskellig måde alt efter social klasse og lag. At de gamle mønstre ikke fuldstændig kunne udraderes, skyldtes sikkert for det første den beskyttelsesfunktion, som en solidarisk indstilling havde, hvis man skulle overleve i de laveste lag. For det andet kræver kapitalismen den imidlertid også selv som betingelse for sin reproduktion. Hermed kommer jeg til det tredje aspekt i min kritik af den scientiverede marxisme: til de indre modsigelser i

historisk specifikke produktionsmåder. Således har kapitalismen i dag f.eks. på én gang brug for solidarisk og konkurrencebestemt holdning, fantasifuld og disciplineret holdning, fordi dens produktivkræfter på den ene side skal fungere samfundsmæssiggjort, arbejdsdelt og kooperativt sammen, men på den anden side endnu er underlagt privat, konkurrencebestemt og udbytende tilegnelse. Den har brug for en asketisk arbejdsmoral og samtidig en nydelsesrettet konsummoral (omend i fremmedgjort form), omend i forskelligt omfang, alt efter konjunkturerne og hvilket socialt lag, man tilhører. Den splitter menneskene op i isolerede enkeltindivider, men har alligevel brug for førkapitalistiske familie- og patriarkatstrukturer til billigt at reproducere arbejdskraften. Til de indre modsigelser i den kapitalistiske produktionsmåde hører endelig forholdet mellem stat og kapital og de internationale relationer mellem forskellige typer af dominerende og afhængige lande – også inden for Vesteuropa. Også på dette område gør den nuværende længere kriseperiode det muligt, at den afhængige klasse får nye og mere realistiske fælles erfaringer, f.eks. en nedbrydning af illusionen om staten, som instans, der tjener alle lige, og en fælles vesteuropæisk erfaring af BRDs hegemonialpolitik og krisen.

Den forvirrende mangfoldighed af overvejelser om arbejderkultur kan bedst opløses i en historisk specificeret udarbejdelse af udviklingsfaserne i den proletariske kultur og organisation. I det følgende vil jeg skelne mellem fire sådanne faser – omend hypotetisk, foreløbigt og med forbehold; for det er i virkeligheden nødvendigt med en mere udførlig, empirisk fremstilling, der bygger på et mere righoldigt materiale. Desuden sammenfatter min skitse hovedsagelig den tyske og angelsaksiske gren af arbejderbevægelsens historie, de romanske lande berøres kun perifert. Endelig ville det være mere meningsfuldt at relatere de historiske indsnit endnu præcisere til vendepunkterne i de lange bølger og verdensøkonomisk vækst (såkaldte Kondratieff-cykler, der hver for sig strækker sig over flere årtier). Da vores arbejde endnu ikke har udviklet sig så langt, kan jeg kun fremlægge de foreløbige overvejelser her, ifølge hvilke man kan skelne mellem cirka fire udviklingstrin:

1. *Utopisme*: det tendentielt autonome modsamfund under den tidlige socialisme i det 19. århundrede;

2. *Lejr*: den socialt autonome, men politisk allerede neutraliserede proletariske subkultur indtil begyndelsen af 1930erne;
3. *Institutionel integration*: de moderne kapitalistiske kulturapparaters tilbagetrængning af proletariatets halvautonome lejr-kultur indtil op i 1960erne, en proces, der i enkelte lande også er blevet voldeligt fremskyndet af fascistiske regimer;
4. *Ny konfrontation*: opkomst af nye oppositioner, ikke kun uden for, men også inden for institutionerne.

Den utopistiske periode

Oprindelig var arbejderbevægelsen i dens tre former – parti, fagforening, kooperativ – i dobbelt forstand fremmed for det kapitalistiske system, der var på vej mod magten. For det første kom lønarbejderne jo fra de underste lag af selvstændige håndværkere og i endnu højere grad bønder, der endnu ikke sådan rigtigt var vant til de stive mønstre af kapitalistisk konkurrence, præstation, afhændelse af sig selv. For det andet behandlede de i sin tid toneangivende agrar- og senere industrikapitalister jo også begyndelsesstadiet til en proletarisk organisation og kultur som et fremmedlegeme. De tidlige arbejderforbund og -fællesskaber var ikke blot i England ofte modmagter, der snarere uafhængigt var udgrænset fra og stod over for det herskende system som en fremmed hær – bestandig truet i sin eksistens af politiske forbud og opslidende strejkebevægelser. Men ved siden af opstod der samtidig en særegen arbejderkultur, der udtrykte sig i fællesskaber, kooperativer, arbejderpressen og mange andre indretninger. Disse autonome institutioner var ikke blot udsprunget af nødvendigheden eller af arbejderklassens behov for opdragelse og oplysning, kultur, sport og underholdning. De indeholdt også momenter af noget, der pegede ud over kapitalismen, af en socialistisk emancipation. De autonome institutioner, hvor solidariteten blev materialiseret, kunne også opstå, fordi der under den klassiske kapitalisme i det 19. århundrede næsten ikke var nogen social- og opdragelsespolitik, og mediepolitik næsten udelukkende i form af censur. I disse huller satte arbejderkulturen ind, ganske vist ofte med utopistisk opskruede forventninger. De blev ikke blot truet ude fra af fjendtlige sam-

fundsmæssige og politiske betingelser. De blev også truet inde fra af „kammeraterne“ selv: for mange arbejdere, især for de ufaglærte, var det svært at forholde sig solidarisk, dels af nød, dels fordi de ikke havde lært andet i deres socialisation i familie, nabolag, arbejde, arbejderorganisationer osv. Især kooperativerne, der jo positivt ville praktisere et alternativ til kapitalismen, forledte til, at man misbrugte dem som frirum for upålidelighed, snylten, svig og letsindighed i forretnings- og retssager. For kampforbundene parti og fagforening var den solidariske disciplin blandt medlemmerne en uomgængelig nødvendigt forudsætning for at kunne stå sig i kampen. (I dette eksempel kan man i øvrigt også se positive aspekter i de nye værdimønstre, disciplin, pålidelighed osv., som kapitalismen har gennemtvunget). Mange af den radikale første arbejderbevægelses sammenslutninger gik i stykker på disse vanskeligheder, andre overlevede, idet de forandrede sig.

„Lejr“-perioden

Denne forandring lå i, at de forskellige forbund ganske vist blev ved med at være arbejdernes egen sag, men at de samtidig blev underkastet bestemte regler, der ikke blot medførte taktiske afvigelser fra en socialistisk politik. Denne anden periodes begyndelse dateres af Karl Korsch, Arthur Rosenberg og Eric Hobsbawn alment til midten af det 19. århundrede; på den ene side ses den som en følge af, at arbejderne tabte strejkebevægelserne og de politiske kampe op til 1849, på den anden side som følge af, at der satte sig nye kapitalistiske værdimønstre igennem hos masserne selv. „Lejren“, som jeg allerede har fremstillet begrebsmæssigt ovenfor, opstod først i Storbritannien og nogle årtier senere i sin klassiske form i Tyskland og Østrig. – Arbejderbevægelsen støttede sig nu i meget højere grad på fagarbejderlagene, der var mere stabile, hvad lønindkomst og socialisation angår. Kooperativ-, kultur-, sports- og oplysningsforbundene selvstændiggjorde sig og mistede dermed også det omfattende kulturelt-emancipatoriske program til fordel for mere borgerlige strukturmomenter. Men samtidig fortættes og konsolideredes arbejder-subkulturen til et omfattende socialt

fænomen. Også kampforbundene gennemløb en lignende institutionaliserings- og specialiseringsproces, idet de totalsamfundsmæssige og socialistiske perspektiver faldt fra hinanden. Den stadige trussel om forbud svækkedes kun på betingelse af, at fagforeningerne rettede sig efter bestemte regler og forholdt sig upolitisk, fredeligt og socialt harmoniserende, og at partierne indskrænkede sig til det parlamentarisk repræsentative område. Der opstod det, som Theodor Geiger kaldte „organiseret klassekamp“. Ifølge denne arbejdsdeling – der kun eufemistisk kan kaldes sådan – interesserede en arbejder sig som fagforeningsmedlem ikke for politiske forandringer, som partisocialist ikke for økonomiske forandringer og som foreningsmedlem kun for sin „„private“ emancipation. Denne institutionalisering og fragmentering af kampen mellem klasserne svarede til den klassiske, institutionelle og kategoriale adskillelse, som det borgerlige samfund etablerede mellem offentlighed og privathed, mellem arbejde og fritid, osv. Den kunne derfor ikke ophæves blot viljesmæssigt. Alligevel ødelagde den proces, hvor organisationerne blev til mål i sig selv og socialismen til fraser, ikke arbejdernes sammenhold: der blev immervæk tilfredsstillet så mange af „hele menneskets“ forskellige behov i lejrens mange institutioner, at deres loyalitet til hinanden og til deres forbund, der var blevet bureaukratiske og defensive, blev ved med at være meget stor.

Man må foreholde den idealistiske historieskrivning om arbejderbevægelsen, der er fikseret på at udlægge tekster og teorier, af lejrens immobilitet og dens politiske ideologi, Anden Internationales socialdemokrati, ikke blot kan forklares som et spørgsmål om forkerte ledere eller teorier, men kun på grundlag af totaliteten af de historiske betingelser for den. Hertil hører i almenhed de kapitalistiske arbejds- og livsforholds domesticerende socialisation af brede arbejdermasser og i Tyskland også en social- og klassehistorisk misere, der har forplantet sig gennem århundreder. At lejr-immobiliteten ikke i så høj grad kunne udfolde sig som arbejderbevægelsens dominante form i de romanske og skandinaviske lande som i Tyskland, kan formentlig forklares ud fra de forskellige socialhistoriske forudsætninger. Imidlertid eksisterede der også alternativer i de typiske lejr-lande, der for det meste blev over-„lejrret“, men som – ikke blot i

Tyskland – forsøgte at bryde op på den socialistiske bevægelses skorpedannelser; dette skete især efter, at der var trængt ufaglærte fabriksarbejdere ind i arbejderbevægelsen – efter 1890erne trods alt som venstre-opposition, i politiske kriser som i 1917/18 endog som rådsbevægelse.

Lejr-perioden i den europæiske arbejderbevægelse svarede – hvad angår de herskende klasser i de fremskredne lande, først og fremmest England – til, at de reaktionære kapitalfraktioner, der var forpligtet på storgodsejerne, på erhvervsgrene, der var afhængige af statsstøtte og på en militært orienteret stærk stat, blev afløst af borgerligt-liberale kapitalfraktioner. Disse kunne støtte sig på brancher, der prospererede på hjemme- og verdensmarkedet, og ikke mindst af den grund tillade sig at optræde mere rundhåndet over for arbejderbevægelsen. I stedet for den militærstatslige repression trådte integrationen via regelbundethed, samtidig med at repressionstruslen ganske vist blev holdt i reserve. Samtidig blev det ved med at være historisk muligt, at der kunne ske et tilbagefald fra det borgerlige demokrati til terrorstaten, så snart spændingerne mellem de sociale klasser tilspidsedes, f.eks. i de økonomisk-politiske kriser fra 1917 og fra 1929. Netop i tilbageblevne lande, der var blevet forfordelt på verdensmarkedet, kom det faktisk til fascistiske eller militære diktaturperioder, hvis politik blandt andet gik ud på at ødelægge „lejren“ helt ned i rødderne.

Den institutionelle integrations periode: Muligheder og grænser for manipulation

At lejren, der jo trods al tilpasning til borgerlige former alligevel indeholdt og opbevarede noget latent socialistisk, blev voldeligt slået i stykker, og at arbejderbevægelsen led en kæde af politiske nederlag, fremmede blot en proces, der alligevel var i gang. Også i lande som de skandinaviske, hvor arbejderbevægelsen ikke led skibbrud politisk, blev lejrens solidariserende funktioner trængt tilbage af afsolidariserende kapitalistiske og statslige apparater. En sørgelig særrolle spillede Schumachers SPD i opløsningen af resterne af „lejr“-foreningsvæsnet efter 1945.

Mens integrationen i „lejr“-perioden så at sige greb ind i

lønarbejdersubkulturen ude fra og stadig muliggjorde en indre samhørighedsfølelse blandt lønarbejderne, opstod der med overgangen fra den liberale kapitalisme til den oligopolistiske eller – om man vil – monopolistiske kapitalisme en ny fase i arbejderforbundenes fremmedgørelse fra deres medlemmer. Kooperative blev kapitalistiske virksomheder, da de for at overleve gik ind i konkurrencen med monopolforetagender, og deres tidligere medlemmer blev næsten fuldstændig stuvet af vejen som aktionærer. Arbejdernes sociale selvhjælpsforbund blev definitivt fortrængt af de store kapitalistiske forsikringsselskaber eller af statens sociale sikringssystem. Kultur- og fritidsforeningerne degenererede til vedhæng til en industri, der forvalter dem på massemediebasis i dels privat, dels statsligt regi. For at undgå himmelråbende sociale eller økonomiske nødtilstande og utilfredsheder overtog statsapparatet flere og flere funktioner, der sigter på at gribe udlignende ind i sociale, økonomiske og kulturelle forhold, primært for at styrke kapitalismen, men sekundært også for at styrke de arbejdende lags sociale situation og rettigheder. Især efter den sidste økonomiske verdenskrise (1929–1939) opstod således den moderne „interventionstat“, hvor statslige og samfundsmæssige områder er langt mere sammenflettede end tidligere, omend med nationale forskelle. Denne metode til social tilfredsstillelse har to særtræk. For det første er dens initiativer koncentreret i de sociale og kulturelle apparaters bureaukratiske toppe; enkelt-individerne deltager ikke aktivt, men er snarere objekter for socialtekniske eller „meningsdannende“ foranstaltninger. For det andet har disse apparater i BRD monopolkarakter inden for deres respektive opgaveområder; dvs., at nye initiativer, der er uafhængige af dem, forhindres i at komme til at spille en rolle ved retslige, økonomiske og andre vanskeligheder. Denne bureaukratiske og monopolistiske tendens har også grebet arbejderbevægelsens to hovedforbundstyper: intet konkurrerende forbund har nogen chance ved siden af det Socialdemokratiske Parti og DGB-fagforeningerne. For så vidt er strukturen *ikke* pluralistisk.

Her kan der ganske vist indsnige sig misforståelser. Det kunne se ud, som om de politiske afgørelser faldt på niveauet for den politik, som forbundene, apparaterne og de grupper, der konkurrerer om indflydelse, bevidst fører. Det ville gøre det håbløst

for venstrefløjen. I en konkurrence, der blev forstået på den måde, ville den nødvendigvis være den svage part. Men helt så håbløst er det ikke. Her begår en idealistisk politikforståelse let en fejltagelse: man overvurderer de bureaukratiske apparaters muligheder for at regulere sociale processer, og overser, at der samtidig også netop opstår modtendenser mod de respektive begrænsningsforanstaltninger.

Siden 1930erne, hvor de store, såkaldt „totalitære“ systemer kulminerede, har forskellige teorier om de bureaukratiske apparaters, manager-eliters osv. stadigt voksende organisatoriske effektivitet og politiske magt vundet indpas. De politiske motivationer bag disse beslægtede teorier var yderst forskellige. For det første var der konservative *totalitarismeteorier* (som Burnhams) og liberale (som dem SPD-generationen af managere og fabrikanter udviklede, og som iøvrigt også overvurderede de økonomiske processers manipulerbarhed) eller venstreorienterede (Orwell, Mills); fælles for dem er på forskellig måde en fascination og dæmonisering af magten, en ambivalens af frygt og hemmelig beundring. Også visse abstrakt militante grupper i protestbevægelsen i slutningen af 1960erne var struktureret på lignende måde med deres dæmoniserende billeder af fjenden og deres abstrakte kult omkring aggressions- og styrkesymboler. Den anden art teorier er videreudviklingerne af de nyere *sociologiske bureaukratiteorier* efter 1930erne, der først og fremmest stammer fra Max Weber. Med udgangspunkt i forvaltnings- og virksomhedssociologisk empiri fastslog de, at en strengt monokratisk befalingspyramide lammer samarbejdet, motivationen, ingeniositeten og ydelsen på de nedre trin. Det, der blev afdækket her, var den revolutionære produktivkraft, der ligger i den horisontale Kooperation: den solidariske arbejdsform, der på sin side er grundlaget for et muligt virksomhedsdemokrati. Netop på det tidspunkt, hvor den seneste revolution, der byggede på umiddelbart virksomhedsdemokrati blev kvalt i Spanien af fascister og stalinister, opdagede den amerikanske industrisociologi, at det forøger profitterne, når man tager hensyn til enkelte momenter, hvad Kooperationen angår. Det betyder ganske vist ikke, at arbejdsgiverne ville fremme virksomhedsdemokratiet, men at de af strukturelle grunde var nødt til at tolerere og endda fremme arbejderne Kooperation – omend med manipula-

tive og integrative bagtanker. At disse intentioner ikke lykkedes så gnidningsløst som mange venstreorienterede manipulationsprofeter spåede det, viste sig ved, at arbejdsstyrken på mange virksomheder efter 1960'erne er begyndt at gøre deres egen solidariske Kooperation til genstand for kamp – til dels under den vildledende parole „humanisering af arbejdet“.

En tredje videnskabelig innovation var *socialpsykologiens* og *massekommunikationsforskningens* opdagelse af den sociale gruppe som grundlag for en primær offentlighed – ligeledes efter 1930'erne. Det påvistes, at massemedierne immervæk ikke på nogen måde kan manipulere menneskene til vilkårlige meningsændringer; i reglen kan de kun forstærke anskuelser, der er dannet ved den tidlige socialisation i familien og senere ved gruppetilhørsforhold, da massekommunikation opleves og fortolkes selektivt efter på forhånd tildannede mønstre. Frank Böckelmann har sammenfattet og kritiseret disse teorier i sin *Theorie der Massenkommunikation* (Frankfurt 1975). Han viser, at på grundlag af undersøgelser kan man ikke aflede en ideologi om markedsdemokrati, ifølge hvilken medierne udbyder meddelelser, som modtagerne autonomt kan vælge ud af. Han henviser med rette til, at også den nye medieforsknings erkendelsesinteresse består i indoktrinering, og at modtagergrupperne ikke tager deres beslutninger autonomt, men præformeret. Böckelmann bliver problematisk, hvor han afhistoriserer modtagergrupperne i isolerede parceller og fremstiller dem uden egen menings-substans – som blotte objekter og fordoblinger af den herskende ideologi og ikke-ideologi. Dog selv hvis denne følgeslutning holder stik for bestemte tider og samfund, så betegner den som historisk tendensbestemmelse kun den herskende side og ikke den modsigelsesfyldte totaltendens. Böckelmann foretager efter min mening en væsentlig abstraktion fra den kritiserede borgerlige medieteorier – formodentlig bevidst: han abstraherer fra det sociale klasse- og lagstilhørsforhold, især fra de socialiserende kooperations- og repressionserfaringer på virksomhederne og i kontakt med statslige institutioner. Her finder der sociale læreprocesser sted, der ikke kan manipuleres vilkårligt og grænseløst. For disse erfaringer er ikke kun nogen, der gøres af øje og øre, men derimod af hele personen, der af institutioner eller arbejdssituationen tvinges til at indtage bestemte

holdninger f.eks. provokeres man sammen med kollegerne til opposition, eller man drives til at tage tilflugt til sygdom, når man er blevet krænket i sine interesser, man bringes altså til handlinger, som man ikke vilkårligt kan gøre eller lade være med at gøre. For arbejdere er disse måder at forholde sig på alligevel vigtigere end det audiovisuelle og konstituerer vel trods alt en vis fast kerne af umiddelbare interesser, der ikke nødvendigvis stemmer overens med de ganske vist allestedsnærværende ideologiske tydningskrav eller i det mindste skurrer mod disse. Forkortet sagt: medierne fortolker erfaringen, produktions- og reproduktionsinstitutionerne er grundlag for den.

I de nævnte teorier, der har indvundet vigtige nye deler kendelser på deres områder, er der en social kraft, der ingen rolle spiller: arbejderbevægelsen. Teorierne påviser blot empirisk, at apparattoppene ikke uden videre kan opnå, hvad de vil, at de altså – som Karl Marx allerede sagde det i sin kritik af det preussiske bureaukrati – „strander på verdens 'plumpe noget““. Den mest fremskredne teori om bureaukratiet er, så vidt jeg ved, den historiske undersøgelse af alle bureaukrati- og gruppeteorier, som Georges Lapassade har fremlagt og problematiseret i sin bog *Gruppen, Organisationen, Institutionen* (Stuttgart, 1972, Klett Verlag). Især kan han begribe bureaukatiets indre dialektik, der ganske vist ikke frembringer oppositionen imod sig, men vel nok potentialet til den. Skønt han har relationer til det franske majopgør, kan han som praksismodel kun forestille sig det, der er muligt for ham selv: institutionel analyse og institutionel pædagogik. Det er en fortræffelig tilskyndelse for socialister, hvis erhvervsfunktion ligger på pædagogiske arbejdsområder. At Lapassade ikke siger ret meget om en mulig praksis for en genopstående arbejderbevægelse, kan skyldes hans tematiske begrænsning. Men virkeligt vildledende er det, at Lapassade – så vidt jeg kan se – ser den bureaukratiske udviklingsdynamik som en egendynamik, der ikke er afhængig af de politisk-økonomiske processers udviklingsprocesser. I prosperitetsperioden efter Anden Verdenskrig var det sikkert stadig holdbart at abstrahere fra den politisk-økonomiske proces, da kapitalismens kriseagtige udviklingscyklus ikke var realitet, men snarere bogviden. Men i dag er det anderledes, og i dette øjeblik slår en teori om den indre-bureaukratiske egendynamik også om i en fatalistisk hold-

ning, som den jo oprindeligt ville undgå.

Jeg vil prøve at sammenfatte: den tredje fase i den indre-kapitalistiske udvikling af den proletariske kultur er hovedsagelig kendetegnet af politøkonomisk forklarlige forandringer i arbejds- og levevilkårene, der har medført fragmenteringer i socialstrukturen og yderligere ideologiske forandringer i massebevidstheden. Denne i høj grad naturgroede udvikling blev understøttet af dels terroristiske (fascisme, stalinisme), dels monopolmarkedsadækvate (massemedierne under den kolde krig) forsøg på at gøre *primærstruktur*erne i sammenholdet mellem mennesker, der tidligere endnu havde tilhørt dem selv, disponible på den ene eller anden måde. Dette er ikke lykkedes restløst – af grunde, der hænger sammen med den strukturelle nødvendighed af Kooperation, konsum, kommunikation og visse delfrimum under kapitalismen. Tværtimod blev visse potentialer bevaret i indkapslet eller fordrejet form – som den periodes massekommunikationsforskning indirekte indrømmer det, og som undersøgelser som Negt og Kluges ekspliciterer det. Kapitalismen må – som jeg allerede har redegjort for det – i sin egen interesse fremme kooperationsglæde på virksomhederne og konsumglæde i fritiden såvel som andre tendentielt ikke-kapitalistiske momenter. Disse mønstre forsøger den så senere ved hjælp af sine ideologier at bøje ind i en for den selv adækvat retning, f.eks. ved pseudosolidariteten i ikke-antagonistiske samfundsbilleder eller pseudoemancipationen i opstigningsideologierne. – Protestbevægelsen i slutningen af 1960'erne, der først udgik fra studenter og unge, har forsøgt at bryde op på disse indkapslinger og den kunne faktisk sætte en politisering og forandring af det politiske klima i gang. Den fandt sine grænser i de illusioner, den havde, og i dens praksis, der standsbestemt indskrænkede sig til at sigte netop på de kulturelle former. At det ikke lykkedes at knytte en forbindelse til de arbejdende lag, skyldes imidlertid også, at disses ideologiske integration først begynder at slå revner i mere sene og langsomme læreprocesser, i og med at den kapitalistiske kriseerfaring dukker op påny, og med erfaringen fra de nye arbejdskampe. I denne situation kunne en stærk konservativ mobilisering udvikle sig og komme i offensiven. Parallelt med det sker der ganske vist ikke kun et forfald i protestbevægelsen, men også en transformation af de dele af den, der ikke er flippet

politisk eller upolitisk ud, i retning af en mere realitetsorienteret praksis. Den er mindre synlig, fordi den foregår uden for den borgerlige offentlighed. Samtidig har der vist sig nye udviklinger i de hårdere konfrontationer i arbejdskampene, ved fabriksrådsvalgene og ved de andre „struktureringer af det sociale rum“ i de sidste år.

Den fjerde periode, en periode med en mulig ny udvikling i arbejderkulturen, vil jeg endnu ikke sige noget positivt om på nuværende tidspunkt. Hvad jeg kan sige i den forbindelse i dag, har jeg forsigtigt skitseret i slutningen af afsnittet *Kultur som livssammenhæng* og til stadighed impliceret i de følgende dele af denne artikel i kritikken af forskellige idealistiske og ikke-dialektiske teorier. En udfoldelse vil være et spørgsmål om en ny diskussion – eller en ny praksis.

Oversat af Nina Lykke

Efter *Ästhetik und Kommunikation*, nr. 24, 1976.